

"Lang voor de figuratie haar intrede deed in het affiche hadden de machthebbers reeds begrepen dat tekstaanplakbrieven een uitstekend communicatief medium waren. Weliswaar richtte de aangebrachte boodschap zich uitsluitend tot de hogere sociale klassen vermits een groot deel van de bevolking analfabeet was. De bekendmaking door middel van affiches als wettelijk middel van openbaarmaking heeft in de loop der tijden gaandeweg aan belang verloren.

Wetten en decreten worden thans in het Staatsblad gepubliceerd en enkel sommige besluiten uitgaande van de provincie- en gemeente-overheid worden nog via aanplakbrieven bekendgemaakt" (1).

Inleiding

In Vlaanderen werden tekstplakaten op grote schaal geïntroduceerd na de Franse Revolutie, met de inval van onze zuiderburen. Gezien de gespannen toestand moesten decreten en reglementen, doch ook aankondigingen van feestelijkheden vlug en in grote getale worden verspreid. De papierindustrie kreeg hierdoor een sterke impuls, wat al vlug tot technische verbeteringen in de fabricage met zich bracht. De overheid behield zich het recht voor haar berichten in zwarte letters op witte ondergrond te drukken. Het gebruik daarvan door particulieren was verboden om verwarring en misbruiken tegen te gaan. Particulieren mochten enkel tekstaffiches op gekleurd papier drukken. De uitvinding van de lithografie haalde de privé-sector uit deze - overigens weinig attractieve - impasse, aanvankelijk door het opvrolijken van tekstaffiches door monochrome (soms gestandaardiseerde) litho's en later door het drukken van bijkomende tekst op voorhanden zijnde grote polychrome lithografieën.

Een overblijfsel van deze eerste periode zijn de notariële- of verkoopsaffiches, die nog steeds een semi-officieel karakter koppelen aan discreet gekleurd papier soms voorzien van eenvoudige lijntekeningen of versieringen.

Uitzonderlijk zijn lithografieën gebruikt bij uitzonderlijke verkoping om door attractievere opmaak, kapitaalkrachtige kopers te lokken (2).

"Verscheidene steden in de provincie Oost-Vlaanderen kunnen zich erop beroepen reeds vroeg in de 19de eeuw uitstekende steendrukkers binnen hun muren te hebben gehad. De Gentse fantast Joseph-Jacob Kieckepeest (1773-1837) schreef zelfs in zijn "Den ontwerpmaker van Oost-Vlaanderen ofte Kasteelen in Spagnieen" (gepubliceerd in 1824) dat de lithografie een Gentse uitvinding zou zijn.

Kieckepeest noemt het een "nieuwe uitvinding die tot eenen graed van volmaektheid gebrogt is door de vlaemingen; aan wie de fransche konstenaeren alhoe vrankrijk daer wel eer op roemde, den voorrang moeten geven".

Zeker is in elk geval dat in Gent een vriend en leerling van Senefelder, de Duitser die in 1798 de lithografie zou hebben uitgevonden, met name Franciscus M.J. Kierdorff, reeds in 1824 (andere bronnen vermelden 1826 of 1828) een lithografisch bedrijf leidde in Gent.

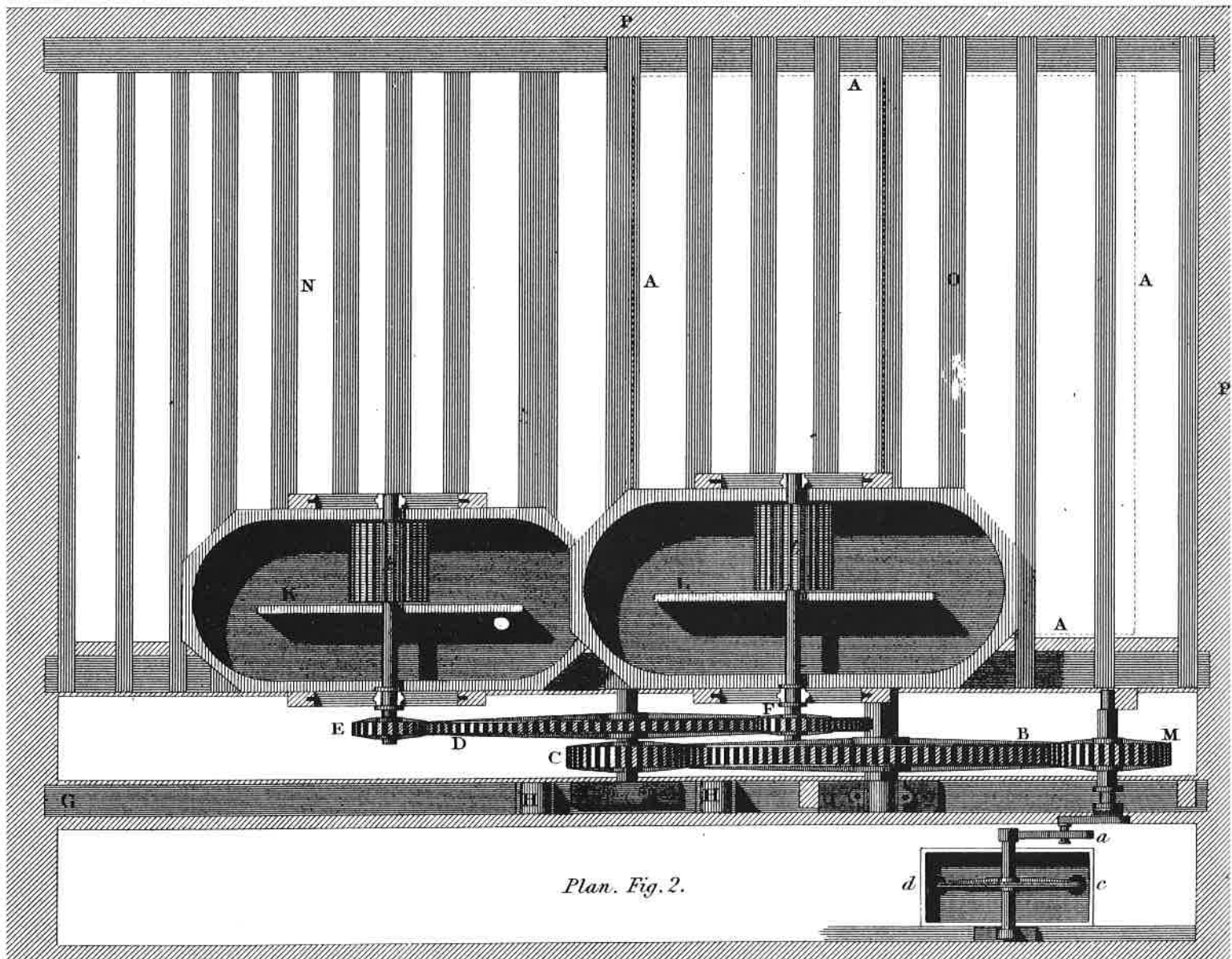
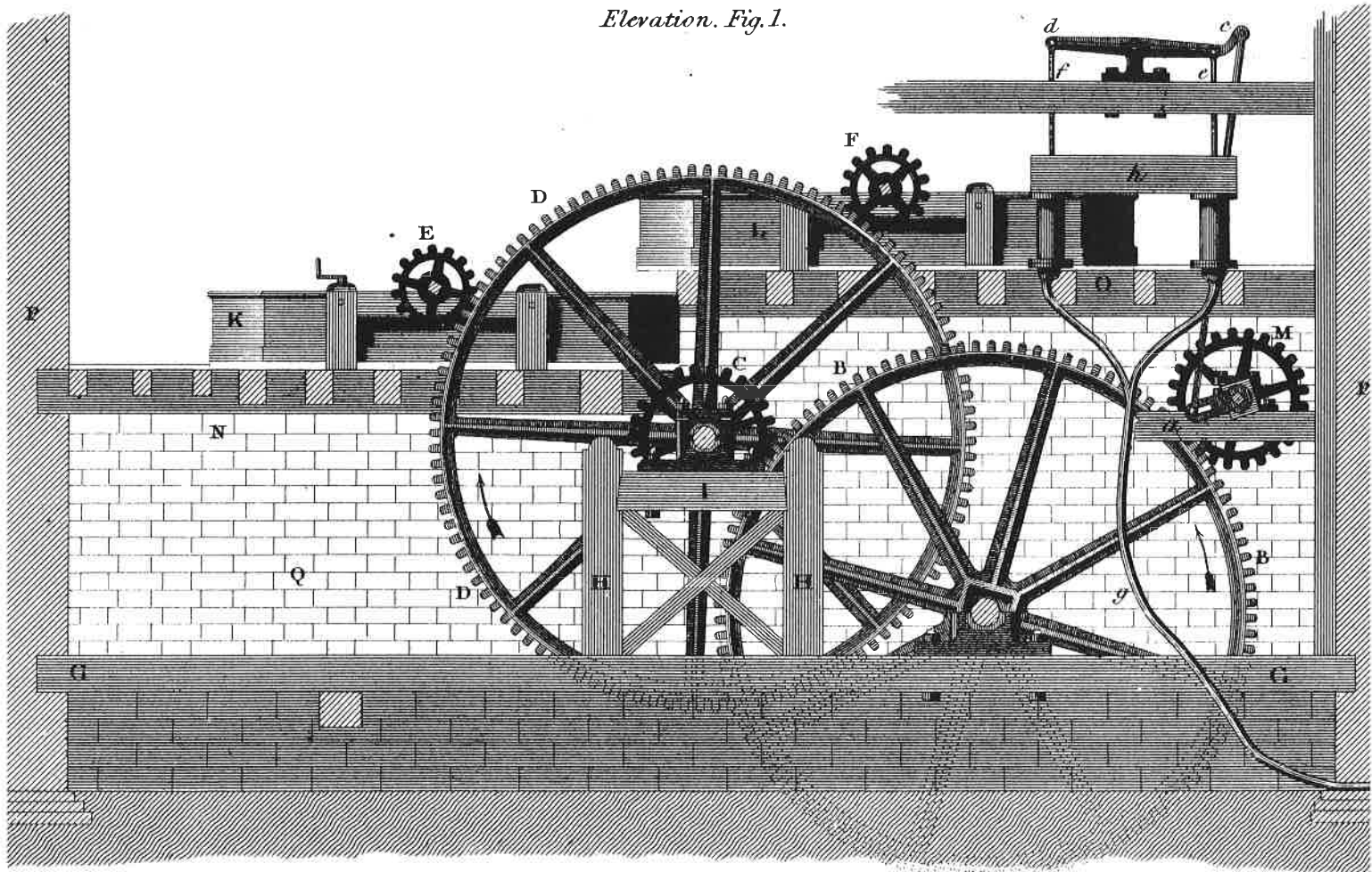
Vanaf 1830 kende de lithografie in Gent een waar hoogtepunt met Defferrez, Jacqmain, Gyselinck en Hemelsoet (....) vooral op het gebied van reclame- en adreskaarten, de zg. porseleinkaartjes, die beslist kunnen gelden als *affiches-avant-la-lettre*" (1).

Bekende Gentse tekstaffichedrukkers en dan hoofdzakelijk van overheidsberichten waren : Steven, *imprimeur de la préfecture* drukker van de administratie van het Schelde-departement onder de Franse overheersing), Begijn en Fernand (Hollandse Tijd) en De Busscher (later opgevolgd door Wed. De Busscher-Braeckman, Annot-Braeckman en Hoste, een drukkersgeslacht van ca. 1825 tot eind 19de eeuw), en Vander Schelden (laatste kwart 19de eeuw).

Het formaat van dit papier was klein, gezien de nog archaische fabricageprocédés.

Het is slechts vanaf 1825 dat voor het eerst fijn en glad machinaal continu ge-

Elevation. Fig. 1.

Plan. Fig. 2.

produceerd papier op de markt verschijnt, vooral in gebruik in de drukkerij van L. De Busscher.

L. De Busscher leidde op dat ogenblik de meest dynamische en belangrijkste Gentse drukkerij.

Papierfabricage

De fabricage voor o.a. tekstplakkaten had toen reeds een lange weg afgelegd. Het spreekt vanzelf dat in belangrijke handelscentra zoals Gent, die in de tweede helft van de 18de eeuw een nieuwe impuls kregen, de vraag naar papier voor alle facetten van deze handel in verhouding steeg.

Voor administratieve en commerciële documenten, als verpakkingsmateriaal, doch ook voor een aangroeiende hoeveelheid van officiële aankondigingen, publicitaire tekstplakkaten, en periodieken of druksels allerhande waarin publicitaire teksten en *annonces* steeds meer plaats begonnen in te nemen, moest papier worden geproduceerd.

In een rapport uit 1762 opgemaakt door de Dienst der Douanen voor de Oostenrijkse keizerin Maria-Theresia telde men in 1758 reeds een (pas opgerichte) papierfabriek uitgebaat door een zekere Van Gothem, met textiellompen als grondstof.

In 1762 blijkt deze papiermolen welvend te zijn : *l'on a établi dans cette ville une fabrique de papier laquelle paraît si bien soutenir par la*

bonne qualité de ses manufactures et fait vivre nombre d'ouvriers. Sa principale consommation est au pais et, peu à peu, elle pourra être recherchée dans la Flandre française.

Het is echter nergens bewezen dat deze *manufacture* voldoende papier leverde om de lokale behoefte van overheid en handel te dekken.

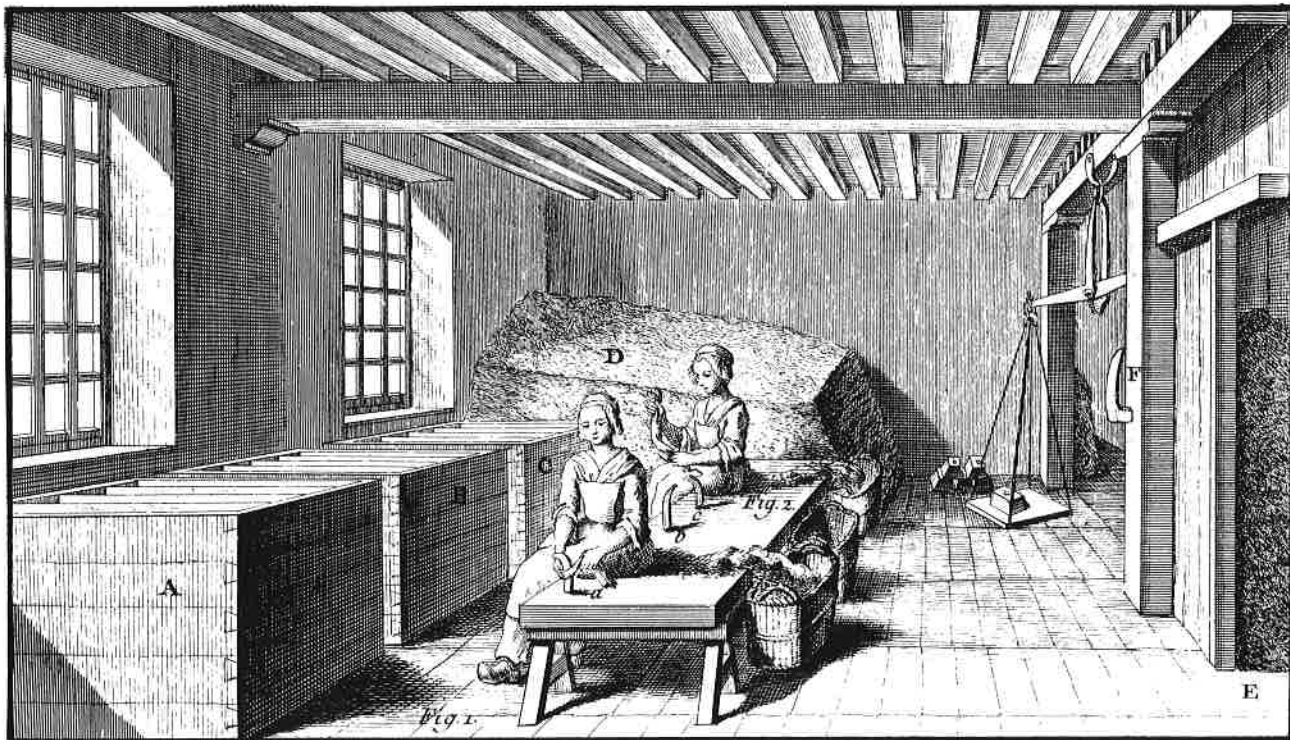
Papier moest worden geïmporteerd uit andere delen van de Oostenrijkse Nederlanden, of uit Holland.

Uit hogervermeld rapport anno 1762 blijkt dat de Oostenrijkse Nederlanden een belangrijk papierproducerend centrum vormden dat exporteerde naar Frankrijk, Duitsland, de Noordelijke Nederlanden en zelfs Engeland.

In 1762 telde men 27 grotere en kleinere papierfabrieken (deze te Gent, toen nog enkel van lokaal belang, terzijde gelaten), verdeeld over twee centra : de *omgeving van Brussel*, en de *omgeving van Luxemburg-stad*.

Te Brussel bestond de *manufacture* van J.B. Vanlangenhove reeds sinds 1736, en stelde 70 arbeiders te werk, waarvan een deel in het *voddekot* waar deze grondstof werd gesorteerd. Rond 1750 produceerde dit bedrijf reeds 12.000 *ramen* papier per jaar.

Eveneens te Brussel vervaardigde het bedrijf van N. Rosart sinds 1759 drukletters, ten behoeve van boek- en tekstplakkaatdruk. Deze werden toen vervaardigd uit ingevoerd lood en uit oude nagels in de streek verzameld.

Dit was het enige bedrijf in de Oostenrijkse Nederlanden dat in 1762 was geïnventariseerd, en het zal dus, tenzij import, de meeste drukkerijen hebben bevoorrad.

In de nabijheid van Brussel bevonden zich toen nog zes papierfabrieken : drie te Zaventem met geringe produktie, één belangrijke te Diegem van Wed. Nettine en C° bestaande sinds 1730 (in 1766 stelde dit bedrijf 50 arbeiders te werk; goed voor 20.000 *ramen* per jaar, zowel voor lokaal verbruik als voor uitvoer), één te Sint-Genesius-Rode en één te La Hulpe (samen goed voor 6.000 *ramen*).

Rond Ukkel situeerden zich van oudsher dertien kleinere papierfabrieken, die samen aan 50 à 60 arbeiders werk verschafften, met een jaarproduktie van ca. 22.000 *ramen*.

Al deze bedrijven vonden hun bestaansredenen hoofdzakelijk in de centrumfunctie van Brussel, alhoewel het belangrijkste deel van Vlaanderen op hen was aangewezen.

Gent uitgezonderd, bevond zich in andere Vlaamse centra zoals Antwerpen of Brugge in de 18de eeuw geen enkele papierfabriek.

Slechts te *Baelen* (Limburg) stelde sinds 1764 per octrooi de kleine papierfabriek van Jean Sichts een zestal werklieden te werk. De jaarlijkse produktie bedroeg 880 *ramen* schrijfpapier, 1.200 *ramen* inpakpapier en 1.800 *pond* karton.

In Wallonië, te Namur, bestond sinds

1750 een klein papierbedrijf, waar veertien mannen en twaalf vrouwen waren tewerkgesteld. Hun taak binnen het produktieproces is ons door de inventarisatie van 1762 overgeleverd : 1 meester met zijn helper, 2 bestuurders der molens met 2 helpers, 2 *priseurs*, 2 *coucheurs*, 2 *leveurs* en 2 *jetteurs de flottés*, 6 *filles à nettoyer et éplucher les loques* (lompjes), 6 *dito à la dissolissorce*.

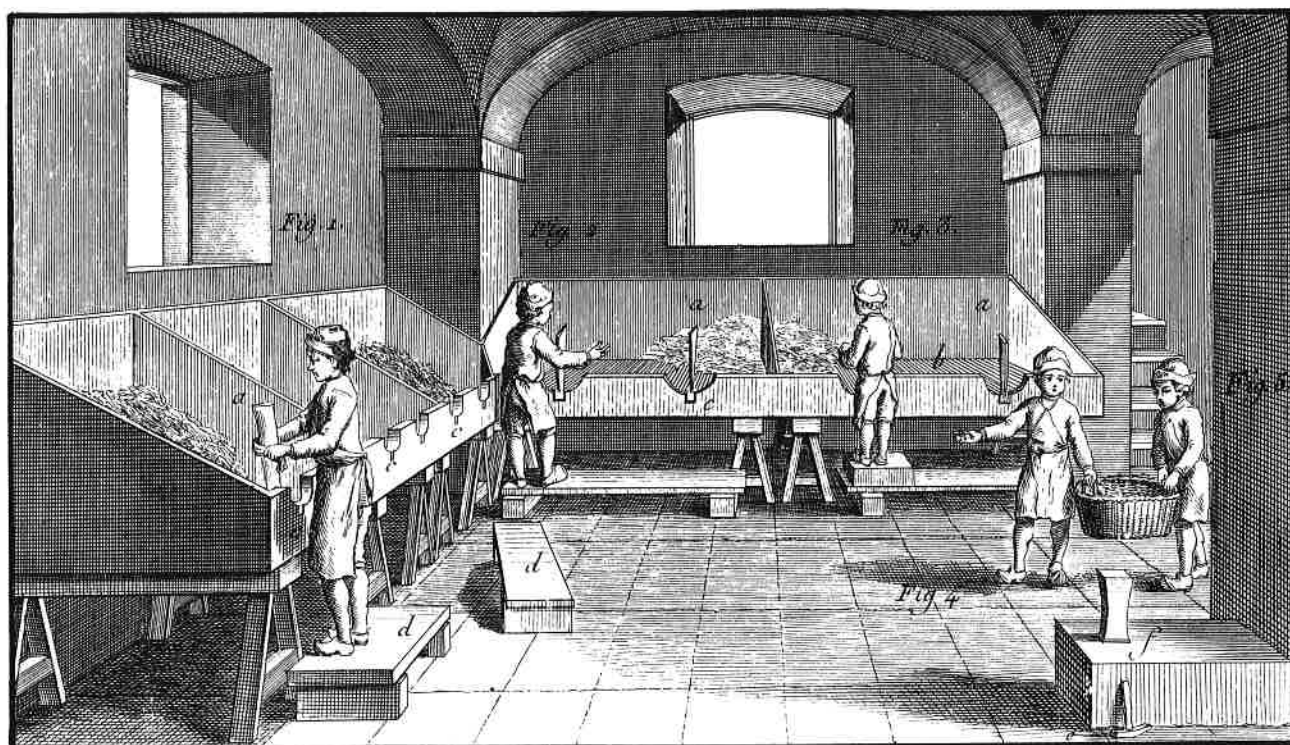
Het vuile werk werd dus aan de vrouwen overgelaten !

In de buurt van Luxemburg-stad, en te Senningen en Beggen telden de douanediensten in 1762 vijf papierfabrieken met een lange produktietraditie, uit het einde der 17de of het begin der 18de eeuw.

Honderdenegentien tewerkgestelde personen : 19 meester-arbeiders, 45 helpers en 55 *chercheurs de loques* (voldenrapers), produceerden jaarlijks 19 à 20.000 *ramen* papier van diverse kwaliteiten, *mais elles pourraient fabriquer bien d'avantage si les loques ne leurs manquaient pas ...*

Geselecteerde lompjes vormden immers de basisgrondstof van de papierfabrikage. De papierproduktie kende toen bepaalde limieten, afhankelijk van het aanbod van deze te recycleren lompjes.

Te Eupen richtte Wuinanders Hagen in 1755 een bedrijfje op voor de fabricage van inpakpapier. Met de hulp van twee werklieden leverde deze jaarlijks 1.000 *ramen* papier. Daartoe vermeld het rap-

het manueel snijden der lompjes (uit : Diderot's Encyclopedie, 18de eeuw)

port van 1764 het verbruik van 12.500 kg. lompen, 250 kg. *d'oreille et oreillons* en 100 kg. aluin als grondstof. De lompen werden verzameld te Aken waartoe aldaar enkele *sols* uitvoerrecht en *weeggelt* moest worden vereffend; de *oreilles et oreillons* werden tolvrij ingevoerd uit Malmédy en het aluin betrok men te Eupen zelf.

Gent

De vroegste vermeldingen van papierproductie te Gent dateert uit 1527 en 1531 toen de bekende Gentse boekdrukker Pieter De Keyser voor de bevoorrading van zijn bedrijf een papiermolen pachtte nabij de Keizerpoort (3). Josijne Baerts, de weduwe van Pieter De Keyser, baatte deze *pampiermeulen* nog uit in 1582 (4).

Het is een feit dat er te Gent op het einde der 18de eeuw nieuwe papierfabrieken ontstonden die de levering van een belangrijk deel van uit de Nederlanden of uit Frankrijk *geïmporteerd* papier overnamen.

Dit ter plaatse vervaardigd handgeschept papier werd voornaamlijk vervaardigd in door een combinatie van water- en windmolen aangedreven *papermanufactures* gelegen langs de Visserij: in 1786, de *hollandse tirasfabrique ende papiermaekerijs* van advocaat J.J. Van Wijck, en in 1786-1788, *eene*

fabrique van alle soorten grauwe ende blauwe papieren volghens de hollandse methode, van Louis 't Kindt, ontvanger der werken van de Stad Gent (5).

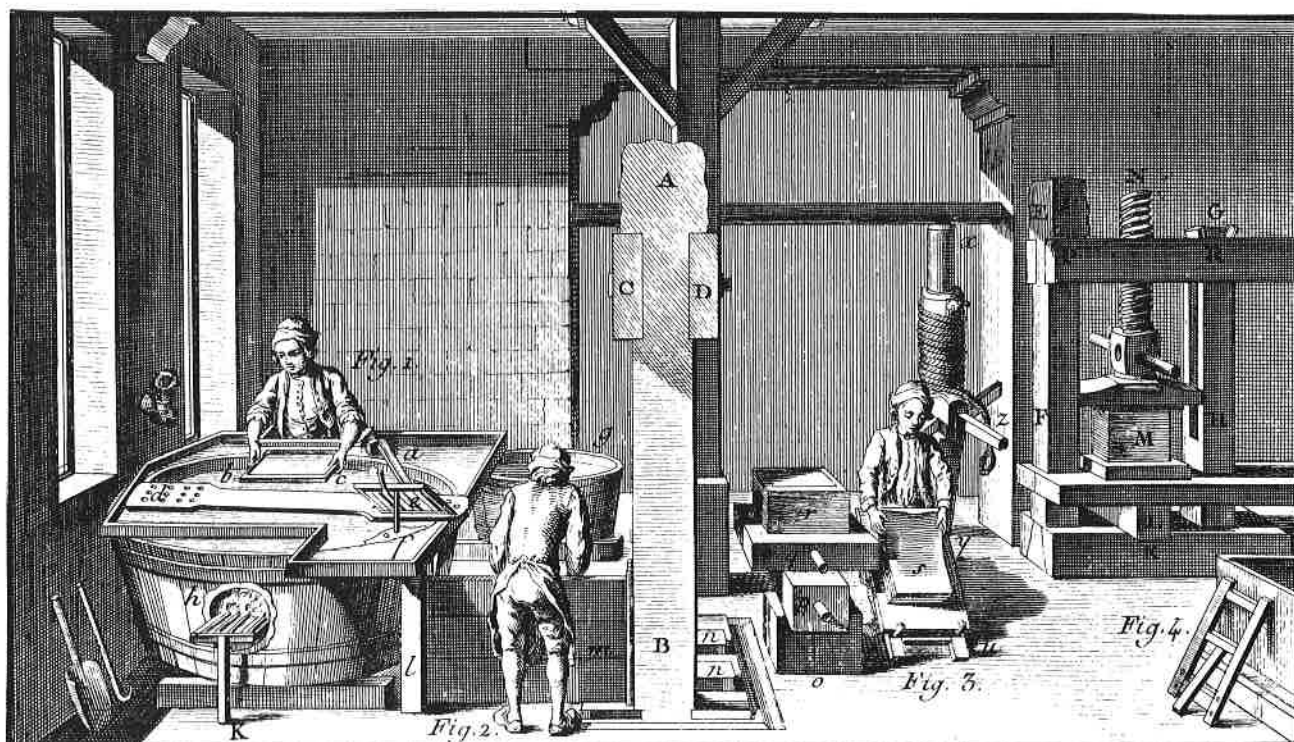
Deze beide fabrieken komen de twee reeds bestaande *manufactures* aanvullen, die in 1780-1781 in de "Wegwijzer van Gent" als *fabriques van alle soorten van schrijf- en drukpapieren* vermeld staan.

Het zijn de bekende papier(wind)molens van Pilsen en van Van Damme aan Einde Were, langs de Oude Leie (Overzet) en deze van De Keyser en compagnie, *woonende ter plaetse van de Fabrique in den Ham*, van oudsher bekend als de "watergordmolen", eertijds eigendom van de familie d'Hane-Steenhuysse (6).

Dat de papierproductie aanzienlijk moet zijn toegenomen, is op te maken uit het feit dat zich reeds in 1790-1791 een zekere Godelieve, fabrikant van *alle soorten van vormen dienstig tot 't gieten van schrijf- en drukpapieren* binnen Gent, in de Hertogstraat, komt vestigen.

Met de volkstelling van het jaar IV (1796) zijn te Gent veertien *papiermakers* gevestigd, waarvan acht in de 2de wijk (noordelijke helft van de Kuip) en vier in de 3de wijk (tussen Leie, Lieve en Coupure).

In 1800 steeg het aantal papierfabrieken tot zes: Bertrant (Blekersdijk), Duys-Pilsen (Visserij), Delcour (Ekkergem), De Vries en C° (Ham), Mabilde en Vive (beiden werkzaam aan de Visse-

18 het handscheppen der "ramen" uit de mengkuij (links) en het persen der bladen (rechts) (uit: Diderot's Encyclopedie, 18de eeuw)

rij, in overname van de bedrijven van Van Wyck en 't Kindt).

Zij produceerden *druk- en schrijfpapieren* (met accent op "druk"), te onderscheiden in zg. *wit en grauw winkelpapier*, waarvan een stijgend aandeel werd opgeslorpt voor tekstplakaten alerhande.

Het is wel belangrijk de nadruk te leggen op het stijgend aantal Gentse papierfabrieken tussen 1760 en 1800, om de verschuiving te illustreren die plaatsgreep in de papierproducerende sector, naar de centra waar het papier ter plaatse in evenredig stijgende mate werd verbruikt. In verhouding kan dan de toename van economische en handelsactiviteiten als aanloop tot de industriële revolutie worden vastgesteld.

Na 1810 bleek aan de lokale behoefte voldaan en bleef het aantal papierfabrieken te Gent nagenoeg konstant, alhoewel de verbetering der produktietechnieken de hoeveelheid gefabriceerd papier wel zal hebben opgedreven : Coenraed-Mabilde (Visserij), Del(a)rue (bij de Augustijnen), De Looze (Ham), Maelcamp (Ekkergem), Mabilde (Visserij), Bernaert (Visserij), Van de Vijvere (Coupure).

Een decennium later is er nog niets veranderd, tenzij de vervanging van Van de Vijvere door het bedrijf van Verspyck op de Visserij.

Na de onafhankelijkheid van België in 1830 treden er wel vlug mutaties op. De bedrijven van Deirne (Brabantdam),

De Smet-Vander Cruyssen (Ham) en Van de Capelle (Ekkergem), komen de drie nog bestaande aanvullen (Coenraed-Mabilde, Mabilde vader, Verspyck).

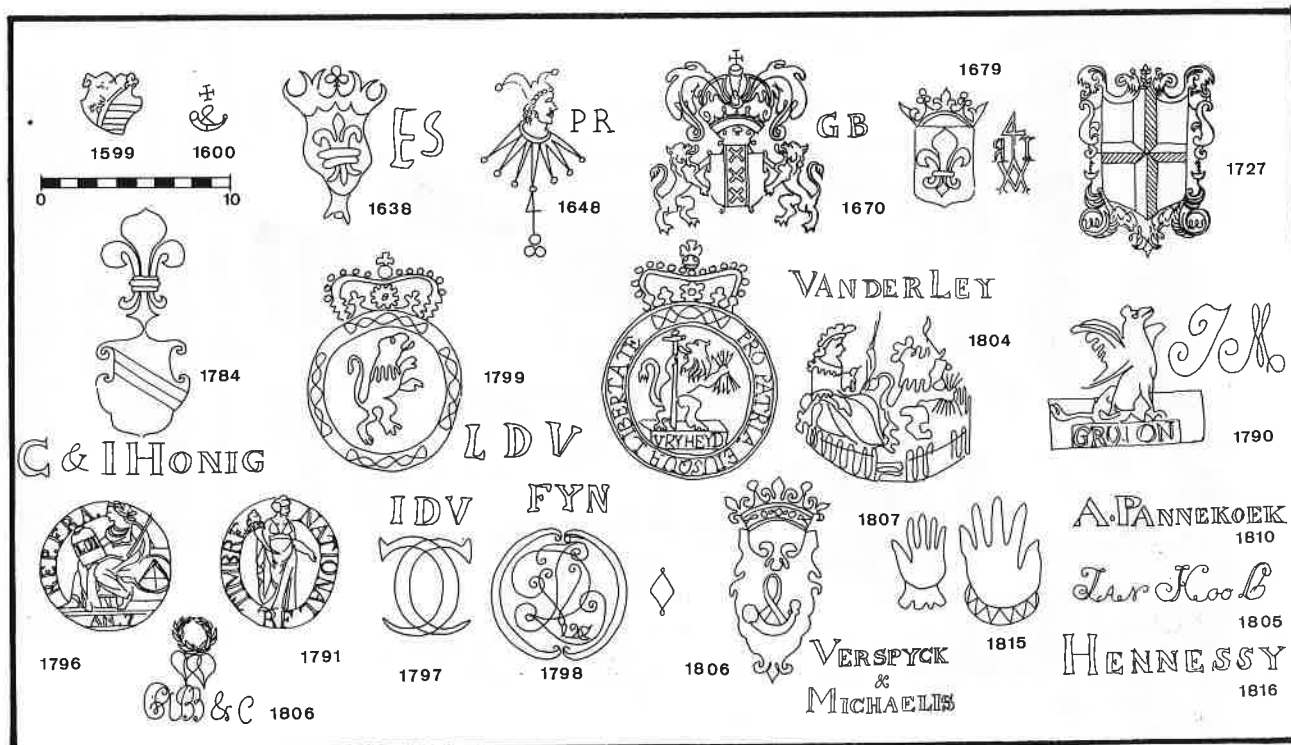
In 1840, na het vergevorderd mechaniseren door het invoeren van de stoommachines, is er terug een verschuiving waar te nemen. Naast Coenraed en Delahay, De Smet-Vander Cruyssen en Mabilde verschijnen Vincent en Dierinck-Dumortier, *een papier-gieterij met mecaniek en twee stoomtuygen en watermolen*.

In de loop van de tweede helft van de 19de eeuw vervangen een groot aantal nieuwkomers de oude fabrikantenfamilies : Schiffer (Kortrijksepoortstraat, 1870), Delaplanque (Visserij, 1880), Morel (Begijnhoflaan, 1885), Nyssens en C^o (Sint-Antoniusskaai, 1885), Tibbaut en C^o (Gentbrugge, 1890).

Ook in de provincie kwam stilaan een lokale papierindustrie van de grond : te *Geraardsbergen* De Boe en Fontaine en te *Goferdinghe* : Fontaine.

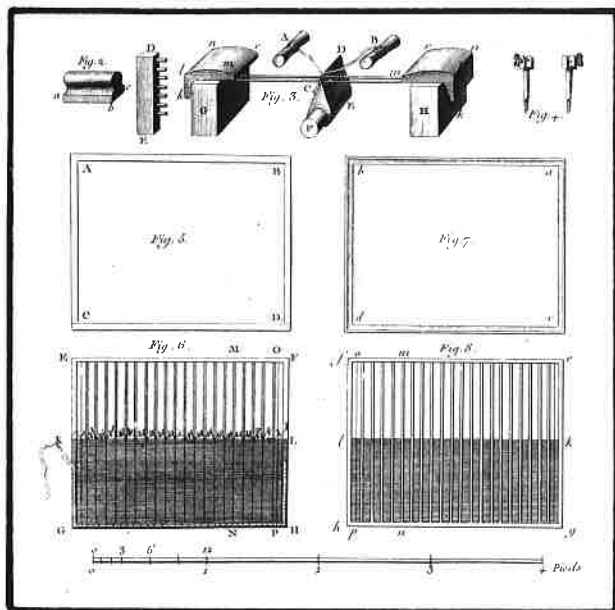
Op het einde van de eeuw (1893) wordt als laatste familiebedrijf te Gent dit van Audenaerde-Katz op de Ketelvest gesticht.

Om tegemoet te komen aan de grote vraag die bv. door de fenomenale expansie van de dagbladders en de affiche-industrie werd gesteld, grijpt een schaalvergroting plaats in de papierfabrikage : de *N.V. Papeteries de l'Escaut* in de Fabrikstraat te Gentbrugge en de *Papeteries de Mont St.-Amand* in de

een selectie van 16de- tot 18de-eeuwse watermerken in handgeschept papier (tekening G. Deseyn - verzameling SAG)

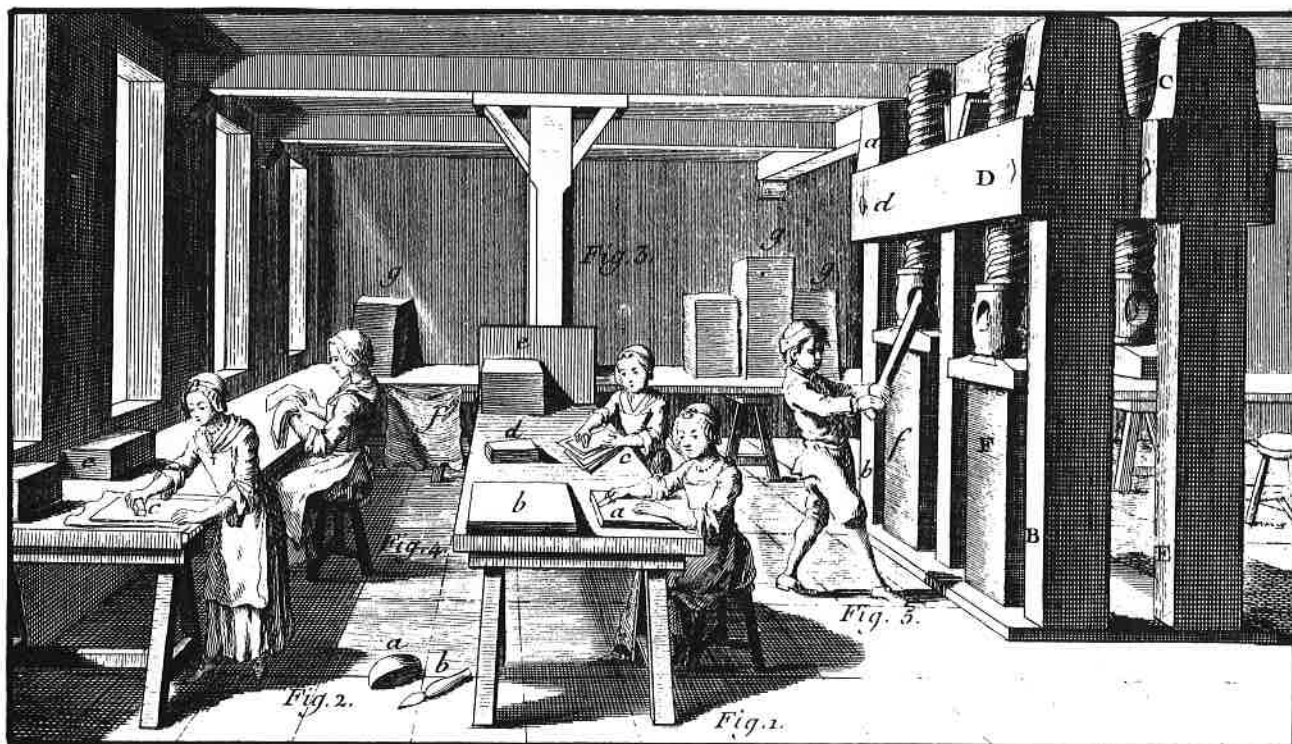
opbouw van een "raam" : bemerk de oorsprong der vertikale en horizontale lijnen kenmerkend voor handgeschept papier (uit : Diderot's Encyclopedie, 18de eeuw)

St.-Jozefstraat te Sint-Amandsberg. In de provincie is deze evolutie eveneens merkbaar : de papierfabriek van Fontaine te Geraardsbergen wordt *La Papeterie Grammontoise*. Het produceren van papier op industriële wijze bereikte zijn toppunt met de oprichting van de *Papeteries de Belgique* te Langerbrugge, in 1828.

Voetnoten

1. Lieven Daenens in "Affichekunst in Oost-Vlaanderen", uitgave provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, Gent, 1984.
2. Zo zijn bv. de lithografiën, in het Gents Stadsarchief bewaard, van de verkoop van de *Vanderdoncktdoorgang* in 1856, met gedetailleerde voorstelling van de voorgevel en het interieur van de winkelgalerij (lithografie Vander Steene) alsook deze van de verkoop van *Compagnie Continentale d'Horticulture* aan de Coupure in 1889 met een vogelvluchtperspectief van het serrecomplex (lithografie van A. Heins, gegraveerd door T.H. Smeeton, gedrukt bij C. Annot-Braeckman).
3. *Menager des Sciences Historiques* 1885 f° 102.
Deze molen moet stadseigendom zijn geweest, gezien hij als dusdanig blijkt vermeldt in 1569, bij herstellingswerken. Misschien is hier het ontstaan te zoeken van de zg. *Cleynen Waeter Meulen* gekend tot in de 18de eeuw buijten de *Keyserpoorte*.
4. Cijsboek 1582 f° 145.
5. Bij deze "moderne" molens werd het oude papierproductiesysteem met hamerbakken vervangen door de "hollandse methode", tzt. het gebruik van ovale wasen lompensnij-inrichtingen, *hollanders* genoemd.
6. Deze molen staat reeds in de Jaarregisters van Gent over het jaar 1516-1517 bekend als koper- of slijpmolen en in 1778 als papiermolen.

20 het snijden, plooiën en persen (afwerking) der bladen (uit : Diderot's Encyclopedie, 18de eeuw)